

Repere esențiale ale istoriei juridice romane

Secțiunea de față punctează câteva **date esențiale pentru înțelegerea analizelor instituționale evolutive din capitolele ce vor urma**. Expunerea se va derula pe două coordonate: o periodizare istorică, pe care se va greșa una juridică. Astfel, vom trata **istoric** trei perioade: Regalitatea (753 a.Chr. – 509 a.Chr.), Republica (509 a.Chr. – 27 a.Chr.) și Imperiul – cu cele două subdiviziuni: Principatul (27 a.Chr. – 284 p.Chr.) și Dominatul (284 – 565). Chestiunile **juridice** se pot diviza temporal în: Vechiul Drept Roman (753 a.Chr. – sec. I a.Chr.), Dreptul clasic (sec. I a.Chr. – 284 p.Chr.) și Dreptul postclasic (284 – 565).

Regalitatea

Roma veche era o cetate redusă ca întindere și având un nivel civilizațional mult redus comparativ cu vecinii săi. Orașul-cetate și poporul acestuia s-a format ca urmare a unui sinecism (amalgam de seminții) inițial: latinii, sabinii, troienii și grecii. Populația inițială a Romei era organizată în ginți și curii, grupate în interiorul a trei triburi. Curia, componentă a tribului, era o asociație de bărbați care luptau împreună și era divizată în ginți, ca celule de bază. Nu știm precis dacă familiile au format ginta sau ginta s-a divizat în familii. Cele trei triburi care alcătuiau poporul roman erau considerate că au origine divină și erau astfel reunite într-o organizare concepută în scopuri militare. Ca urmare, vom caracteriza Roma începuturilor ca fiind **o democrație militară țărănească** situată temporal într-o perioadă mitică (mitică, datorită sărăciei și lipsei de precizie a izvoarelor), ce începe cu fondarea Romei în 21 aprilie 753 a.Chr.

Decizia politică (și, implicit, juridică) era partajată între rege și Senatul, compus din capii ginților. Senatul confirma hotărârile adunărilor poporului (*auctoritas*) și era considerat deținătorul tradițiilor romane (*mos maiorum*). Toți cetățenii capabili să participe la efortul militar formau o adunare populară, care a ajuns în timp să fie prezidată de *pontifex maximus* (marele pontif) și să-și lărgescă competențele – devenind așa-numita **comiție curiată**.

Cucerirea etruscă a vechii Rome la mijlocul sec. VII a.Chr. a influențat decisiv cadrul social-politic descris. Etruscii s-au latinizat, dar dominația lor a impulsivat dizolvarea societății patriarhale gentilice și trecerea la un stat timocratic (puterea este deținută de cei cu avere).

Etruscilor li se datorează, de exemplu, aspectele ce țin de religie și care au înrâurit fundamental dreptul public și privat roman. Tot ei au introdus viața urbană, cu organizarea, credințele și obiceiurile ei, și au relaxat parțial severitatea relațiilor de familie. Agricultură și comerțul au primit impulsuri puternice sub ocupația etruscă.

Un moment cheie pentru perioada prezentată, l-a constituit **reforma** inițiată în sec. VI de regele (etrusc) Servius Tullius. Sistemul gentilic era bazat pe legăturile de familie între patricieni (urmașii familiilor fondatoare ale Cetății). Alături de aceștia s-a dezvoltat treptat **plebea**, categorie formată din resturi ale semințiilor indigene din Italia, imigranții așezați ulterior în jurul Romei, populații supuse și aduse la Roma, clienți rămași fără patroni etc. Se observă deci că plebea nu este o categorie socială, ci una politică: plebeii sunt cetățeni romani de condiție politică inferioară (nu au acces la magistraturi). Toate aceste aspecte au necesitat o nouă organizare. Reforma inițiată de Servius Tullius a desființat ginta, ca unitate social-politică. Teritoriul Romei va fi de acum împărțit în șaptesprezece districte teritoriale (numite triburi), iar cetățenii romani sunt înscriși în aceste triburi, în raport cu domiciliul lor. Teritoriul capătă astfel un rol important în viața de stat, înlocuind criteriul apartenenței familiale.

Potrivit stării materiale, populația este împărțită pe clase. Servius Tullius creează inițial o singură clasă și categoria celor situați în afara clasei. Cândva în perioada 450-440 a.Chr., toți oamenii apti să poarte arme au fost împărțiți în cinci clase, fiecare dintre acestea dând un număr de unități militare numite centurii, dotate cu un anumit armament. Clasele erau delimitate în ordinea descrescătoare a averii cetățenilor, începând cu cavalerii și terminând cu proletarii.

Din punctul de vedere politic, cele 193 de centurii astfel formate au desemnat cooptarea plebeilor bogați în organele de decizie. Împuținarea familiilor patriciene prin războaie și creșterea forței economice a unei părți a plebei le-a dat ultimilor posibilitatea de a face presiuni pentru a obține putere decizională. Rezultatele au fost **înlocuirea comiției curiate cu comiția centuriată** și creșterea numărului de triburi, formate pe criteriul mai sus evidențiat.

Pentru a se lua o hotărâre în cadrul adunărilor centuriate, se proceda la vot în felul următor: treceau întâi cele 18 centurii de cavaleri (înzestrată cu 18 voturi), apoi clasa I (80 de voturi). Formal, urmau pe rând la vot celelalte centurii; practic, acordul dintre cavaleri și membrii primei clase asupra problemei în curs de votare făcea ca votul clasei secunde să nici nu mai fie necesar.

Anul 509 a.Chr. a marcat începutul unei **confruntări continue între patricieni și plebe**, din care au rezultat instituțiile Romei republicane. Confruntarea a vizat în principal accesul la decizia politică.

Tendință constantă a spiritului de oraș-cetate a fost să desființeze treptat orice grupare intermediară între individ și stat. Capacitatea politică însemna posibilitatea de a fi factor decizional în adunarea populară din Cetate (comiția curiată, inițial). Această capacitate era recunoscută atât capilor de familie, cât și fiilor (incapabili, din punct de vedere civil) și clienților (la origine, aceștia fuseseră sclavi eliberați și rămași în dependență parțială față de foștii stăpâni). Individul era absorbit în structurile politice ale statului, conceput ca o comunitate a cetățenilor liberi, preponderent urbană. Astfel s-a grăbit procesul de dizolvare a ginților. Cetatea era văzută ca mediul propice și indispensabil pentru realizarea binelui public, în care se realizează sinteza dintre cetățeanul ideal și guvernarea ideală. Integrarea totală a individului în stat a dus la clarificarea unei conștiințe sociale și la întemeierea relațiilor dintre cetățeni pe conceptul etic elementar de *fides* (despre care am amintit mai sus). Adăugat la caracterele preexistente ale societății primitive romane (relații simple, austere, contacte externe reduse) acesta a definit o lungă perioadă obligațiile morale și juridice ale cetățeanului roman, fiind fundamentul vieții sociale.

Vechiul drept roman se caracteriza prin **formalism** și rigiditate. Formalismul constituia, de altfel, poate cea mai importantă trăsătură a vechiului drept civil roman. Pentru încheierea unui act juridic se cereau anumite solemnități, pronunțarea anumitor cuvinte sacre, schițarea anumitor gesturi etc. Formalismul juridic se explică prin forța credințelor religioase în epoca veche și prin inexistența unor teoretizări în afara acestora. Până la alungarea regilor, nici nu se poate de altfel vorbi de un fenomen juridic distinct de cel religios. Laicizarea dreptului și desprinderea acestuia de sub tutela misticului începe abia când împărțirea atribuțiilor regelui între consuli (puterea civilă) și *rex sacrorum* (atribuțiile religioase) marchează prima distincție între *ius* și *fas*.

Republica

Sub aspect strict **istoric**, regii (implicit, ocupanții etrusci) au fost izgoniți din Roma în jurul anului 509 a.Chr., iar în locul lor au fost aleși doi consuli. Războaiele defensive au devenit în câteva secole războaie ofensive victorioase. Roma își extinde teritoriul în afara peninsulei, devenind puterea dominantă în bazinul mediteranean. Politica de cuceriri aduce prosperitate economică, stimulează comerțul și produce, după sec. III a.Chr., trecerea de la economia rurală bazată exclusiv pe averea funciară la o economie lucrativă, care rulează capitaluri semnificative.

Totul pornește în Republică de la o confruntare internă, având ca punct de pornire compromisul între noua aristocrație (patricienii și plebeii bogați) și plebe, realizat pentru înlăturarea ocupației etrusce. Rezultatul a fost alungarea ultimului rege (de origine etruscă) și instaurarea Republicii, după 509 a.Chr. Promisiunile făcute plebeilor nu au fost însă ținute, astfel că secesiunea acestora pe colina Aventină va marca începutul disputei. Revendicările plebei s-au situat pe coordonate economice, juridice și politice:

1. economice: ștergerea datoriilor și rezolvarea problemei agrare printr-o împărțire echitabilă a pământului. Împrumuturile acordate de patricieni plebei ajunseseră să îi îndatoreze pe ultimii la un nivel prea ridicat; or, insolabilitatea putea fi o cauză de cădere în sclavie. Pe de altă parte, teritoriile ocupate de armata romană intrau în așa-numitul ogor public (*ager publicus*) și erau date în folosință cetățenilor. Dominația politică a patricienilor canaliza arendarea ogorului public către aceștia.

2. juridice: legi scrise și *ius conubii*. Chestiunile juridice sunt, în această epocă îndepărtată, strâns legate de problemele religioase; prin urmare, gestionarea lor se asigură de către pontifi, care le țineau însă secrete și le revelau, de regulă, numai celor agreați (patricienilor). Pe de altă parte, cetățenia romană acorda patricienilor o serie de atribute, dintre care două erau dorite și de plebei: *ius conubii* și *ius honorum*. Primul desemna posibilitatea de a încheia o căsătorie recunoscută de dreptul civil.

3. politice: *ius honorum* și impunerea voinței plebei în comiții. *Ius honorum* desemna posibilitatea de a fi ales în magistraturi. Acesta era inițial un alt apanaj exclusiv al patricienilor. Sistemul de vot cenșitar marginaliza inițiativa politică plebeiană, căci votul primei clase și a primelor centurii din cea de-a doua (formate din patricieni) era suficient pentru a nu mai chema la vot celelalte clase.

După reforma lui Servius Tullius, plebeii n-au obținut egalitatea în drepturi cu patricienii, care păstrau mai departe în mod exclusiv dreptul să fie aleși magistrați și să dobândească pământurile cucerite în urma campaniilor militare. Pe de altă parte, căsătoriile mixte erau oprite. Plebeii nemulțumiți au hotărât să se retragă din cetate (494 a.Chr.), dar se reîntorc în Roma după ce li s-au făcut unele concesii: obțin ușurarea stării debitorilor, dreptul de a-și alege doi reprezentanți (tribuni), care puteau să se opună actelor consulilor, Senatului și adunărilor poporului, precum și înființarea unei adunări plebeiene (*concilia plebis*). Prin eforturile tribunilor plebei, s-a ajuns la redactarea în anul 449 a.Chr. a primei codificări din spațiul geografic european: Legea celor 12 table (*lex duodecim tabularum*).

În anul 445 a.Chr. se votează legea Canuleia, ce înlătură impedimentul la căsătorie între patricieni și plebei. În 443 a.Chr. se înființează o nouă magistratură republicană: cenșura. Cenșorul are în sarcină efectuarea recensământului populației, scop în care cetățenii se strâneau pe câmpul lui Marte în ordinea centuriilor (ordinea de plecare la luptă). Aici este punctul de finalizare a reformei inițiate de Servius Tullius.

Plebeii capătă în anul 409 a.Chr. dreptul să fie aleși chestori, dreptul să fie aleși consuli (367) și apoi treptat și alte drepturi politice (în 366 dictatura, în 364 edilitatea curulă, în 351 cenșura, în 337 pretura). Anul 367 a.Chr. este important prin adoptare legilor *Liciniae Sextiae*. A fost de fapt o *lex per saturam*, adică formată din trei legi ce urmau a fi votate în bloc sau tot astfel respinse; s-a apelat la atare procedură pentru a putea cointeresa toate păturile sociale ale plebei. Aceștia obțin, pe lângă consulat, reglementarea problemei datoriilor și limitarea lotului ce poate fi luat în folosință din *ager publicus*. În același timp, se urmărește creșterea rolului adunărilor poporului plebeiene, în sensul de a da forță de lege hotărârilor acestora (plebiscitelor). Într-o primă fază, se obține transformarea adunării plebeiene într-o *comitia tributa*, prin participarea aristocrației la ședințe (reuniunea se face deci în funcție de teritoriu, nu de clase). Ulterior, plebiscitele adoptate de adunările tribuite primesc putere de lege, dacă sunt ratificate de senat; în jurul anului 287 a.Chr., după o nouă secesiune pe *Mons Aventinus*, plebiscitele capătă valoarea de legi fără vreo autorizare a Senatului și **comițiile tribuite devin principalul organ legislativ roman.**

Magistrații concentrează puterea militară și administrativă. Sunt aleși pe o perioadă determinată, nu sunt retribuiți și nu pot fi destituiți în acest interval de timp.

Toți dispun de „puterea legală” (*potestas*), iar consulii, pretorii și dictatorii republicani sunt investiți și cu *imperium*. *Potestas* conferea oricărui magistrat autoritatea de a da edicte valabile pe perioada cât se găsea în funcție (*ius edicendi*), dreptul de a amenda și de a constrânge pe cei care încalcă legile. *Imperium* presupune în primul rând aspectul religios al luării auspiciilor importante, din care derivau toate celelalte prerogative: comandamentul militar, convocarea Senatului și a adunărilor poporului, jurisdicția civilă și penală (dreptul de a pronunța o sentință).

Cei mai înalți magistrați sunt **consulii**. Magistratură colegială, erau aleși pe timp de un an – interval în care conduceau alternativ. Ei au **puterea civilă supremă și conducerea armatei** în vreme de război: efectuau recrutări sub controlul senatului, convocau și prezidau adunările poporului și senatul, făceau propuneri legislative în comiții. La început numai patricienii puteau fi aleși consuli; după legile liciniene, plebeii au primit și ei acest drept.

În ierarhie urmează **pretorii**. Aceștia au început simpli locuitori ai consulilor, cărora treptat li s-au transferat atribuțiile judiciare. **Atribuția de bază a pretorului devine astfel administrarea justiției (în special, jurisdicția civilă)**. Pretorul nu judecă, ci organizează numai instanța, pregătind litigiul în vederea soluționării. La sfârșit de Republică și început de Imperiu, pretorul a primit competența de a redacta formula de judecată, ceea ce i-a permis implicarea în crearea de noi reguli juridice. În anul 241 a.Chr., procesele dintre străini sau dintre străini și cetățeni sunt încredințate pretorului peregrin. Apar astfel doi pretori: pretorul urban, ce se ocupa de procesele dintre cetățeni și pretorul peregrin, în a cărui competență intra examinarea litigiilor dintre străini sau dintre străini și cetățeni.

Edilii curuli erau chemați să supravegheze piețele, să controleze măsurile și greutatea, să se ocupe de aprovizionarea orașului, să organizeze jocuri publice etc. Ei aveau dreptul să cerceteze cauzele privind vânzarea sclavilor și vitelor din piețele publice și totodată să dea edicte¹ care, alături de cele date de pretor, au fost izvoare importante ale Dreptului Roman.

Cenzura a fost creată conform tradiției ca magistratură excepțională în anul 443 a.Chr., în scopul de a degreva pe consuli de efectuarea recensământului. **Cenzorii** erau în număr de doi și erau aleși din cinci în cinci ani. Sarcina lor principală este aceea de a evalua averea cetățenilor și a-i clasa pe cetățeni, înscriindu-i în centurii și triburi. Din acest punct de vedere, cenzura devine din 209 a.Chr. cea mai importantă magistratură, cenzorii fiind cei care determină structurile de conducere într-un stat timocratic. Ei controlează totodată și moralitatea cetățenilor, putând lua măsuri împotriva celor care încălcau bunele moravuri. În rezumat, cenzorii evaluează atât averea cetățenilor cât și meritele și comportamentul acestora: puteau înscrie într-un trib cetățeni noi pe bază de merit, dar puteau și să-i mute sau să-i excludă pe cei imorali printr-un blam (*nota censoria*). Importanța le este evidențiată și de imposibilitatea de a fi controlați de vreun alt magistrat, cu excepția tribunilor plebei.

Chestorii erau la început ajutoarele consulilor, dar cu timpul au căpătat o competență proprie. Însărcinați cu administrarea tezaurului, se ocupau și de arhivele statului, organizau vinderea prăzii de război etc.

Tribunii plebei aveau dreptul să se opună (*veto*) măsurilor luate de orice magistrat împotriva unui plebeu, cu excepția celor dispuse de dictatori și cenzori. De asemenea, erau înzestrați cu imunitate și puteau ataca hotărârile Senatului, având și dreptul de a aresta pe magistrați.

¹ V. capitolul de Izvoare.

Dictatorul era un magistrat extraordinar, ales numai în cazuri de excepțională gravitate (război, tulburări interne). Deși dictatorul era numit de către unul din consuli, în fapt el era ales de Senat. Împuternicirile sale nu puteau depăși termenul de șase luni pentru care fusese ales, dar nu putea fi controlat de nimeni în exercitarea mandatului.

Cadrul complex descris până în acest punct nu trebuie însă să creeze iluzia unei democrații bazate pe separația puterilor în stat. Principiul enunțat de Montesquieu în secolul XVIII nu avea nicio legătură cu societatea romană republicană, în care **Senatul era deținătorul real al pâghiilor politice**.

Senatul republican este axa vieții publice, datorită *auctoritas* cu care este înzestrat. Prin *auctoritas* se înțelege prerogativa de a valida sau de a respinge orice gest al actorilor politici, prerogativă sprijinită pe controlul resurselor financiare ale statului roman. Cenzorii trebuiau teoretic să reînnoiască Senatul o dată la cinci ani. Membrii noi erau desemnați dintre cei mai buni cetățeni și cei nevrednici erau eliminați. În fapt, desemnarea a ajuns să se facă dintre foștii edili curuli, pretori și consuli, iar excluderea din Senat a fost o raritate. Consecința a fost transformarea Senatului într-un club închis al foștilor magistrați. Acest lucru va avea consecințe importante într-un aspect ce ne interesează direct: administrarea justiției.

În domeniul legislativ, datorită acelei *auctoritas*, Senatul confirma legile votate de adunările poporului. Prin legea *Publilia Philonia* (339 a.Chr.), s-a hotărât că legile vor fi confirmate de Senat înainte de a fi votate, deci sub forma de proiect. Senatul trebuia să încuviințeze nu numai legile, dar și alegerile de magistrați. Potrivit legii *Maenia* (sec. IV a.Chr.), Senatul trebuia să confirme alegerile înainte ca rezultatul votului să fi fost cunoscut. Tot în competența Senatului intrau dreptul de a corecta legile și de a suspenda, în cazuri excepționale, aplicarea lor (*legibus solvere*)m declarând starea de asediu. În domeniul executiv, am precizat că senatul putea numi la nevoie un dictator, suspendând pe magistrații ordinari.

În materie de cult, se interesează de organizarea ceremoniilor religioase, de construirea de temple noi, veghează la păstrarea purității religiei romane și autorizează sau nu introducerea de noi culte la Roma. În domeniul politicii externe, senatul primea pe ambasadorii țărilor străine, rezolva conflictele pe care Roma le avea cu străinii, stabilea și rupea legăturile diplomatice; tot senatul hotăra în fapt cu privire la război și pace, deși teoretic acest drept aparținea adunările poporului. De asemenea, împărțea anual provinciile între guvernatori, reglementând totodată situația juridică a acestor teritorii. În domeniul problemelor militare, senatul fixa contingentele necesare pentru mobilizare, comandamentele militare etc.

Multitudinea de competențe explică de ce noua postură a Senatului a creat de fapt o nouă categorie socială: ordinul senatorial. Acesta se va afla în luptă politică cu celelalte două ordine care se conturează în aceeași perioadă: cavalerii și popularii.

La decăderea regimului republican și revenirea Romei la regimul monarhic au contribuit mai mulți factori:

a) ruinarea exploatărilor rurale mici și mijlocii, în circumstanțele ce vor fi detaliate în paragraful următor.

b) formele de organizare caracteristice statului-cetate se dovedesc incompetente a mai controla noua situație, rezultată din expansiunea teritorială. Imperiul cuprinde în secolul I a.Chr. nu numai Roma și Italia dar și numeroase provincii. Senatul, uzat și corupt, nu mai poate să gestioneze un teritoriu mult prea mare și divers în raport cu necesitățile pentru care augustul corp fusese proiectat.

c) armata Romei se transformă într-o armată profesională, de mercenari, devenind tot mai mult compusă din cetățeni cărora nu li se mai renta să practice agricultura și din necetățeni care sperau la îmbogățire și dobândirea cetățeniei prin serviciul militar. Armata astfel devine un instrument docil în mâinile marilor comandanți. Aceștia nu ezită să o folosească pentru a pune temelii unui regim autoritar, în interesul partidului din care făceau parte.

Trecerea Romei la monarhie s-a făcut treptat, pe calea dictaturilor militare, urmate de cele două triumvirate. În final, Octavian preia controlul și pune bazele Imperiului.

În **concluzie**, Republica romană și instituțiile ei s-au forțat din disputa politică dintre plebe și patricieni. Cauzele decăderii Republicii au fost **prăbușirea democrației militare țărănești datorită nerezolvării problemei agrare, în contextul favorizant al extinderii statului roman**. Acceptând că și dreptul este un fenomen social, observăm cum laicizarea vechiului drept roman avansează și, din secolul III a.Chr., apar primele preocupări de teoretizare (*iusprudentia*). Aspectul Dreptului Roman va începe să se schimbe însă puternic după victoria în al doilea război punic.

*

Războaiele punice (sfârșit de sec. II – început de sec. I a.Chr.) constituie un moment cheie în istoria Romei, pregătind în plan juridic **trecerea de la Vechiul Drept Roman la cel clasic**. De ce s-a întâmplat acest lucru? Pentru că datele social-economice s-au schimbat fundamental, consecutiv victoriilor militare. Victoria asupra lui Hannibal a eliminat principalul pretendent la dominația bazinului mediteranean, astfel că asistăm la o expansiune continuă a Romei. Cuceririle ce se succed lanț transformă Mediterana într-o mare internă și canalizează spre capitală bogățiile crescânde. comerțul ia proporții, extinzându-se dincolo de bazinul Mării Mediterane, asupra întregii lumi cunoscute.

Războaiele cu Cartagina au dus la inerenta scădere a numărului cetățenilor, declinul populației active și creșterea numărului de sclavi. Grânele ieftine aduse din provincii, creșterea costurilor vieții în Italia și campaniile militare prelungite în zone tot mai îndepărtate de Roma au ruinat progresiv proprietatea funciară mijlocie și mică (deținută de majoritatea cetățenilor care suportau efortul militar). Soluția economică a fost migrarea cetățenilor proletarizați la Roma și încercarea de a salva agricultura italică prin trecerea la exploatarea pământurilor în sistem latifundiar.

Moravurile austere ale vechilor romani încep să se relaxeze. Rigiditatea relațiilor familiale și sociale face loc unei libertăți tot mai largi în atitudine și comportament. Filosofia greacă și spiritul mistic oriental pătrund tot mai puternic în viața intelectuală romană și se trece de la o cetate influențată de elenism la una mândră de trecutul ei, ce se definește în opoziție cu grecii.

Rigiditatea și formalismul Vechiului Drept Roman (expresie a unei societăți agrare mai puțin evoluată) încetează să mai corespundă transformărilor redată mai sus. Relațiile de afaceri nu fuseseră practicate și cunoscute la momentul când a fost adoptată legea decemvirală (sec. V a.Chr.). Necesitățile comerțului sunt stânjenite de formele excesive impuse de vechiul drept civil.

Tradiționalul principiu al formalismului (*forma dat esse rei*) începe să facă loc unor interpretări mai permissive, prin promovarea ideilor de bună-credință (*bona fides*) și echitate (*aequitas*). Ultimele cer îndeplinirea celor promise prin actul juridic în spiritul și intenția părților contractante. Sub influența retoricii, a filosofiei grecești și în special datorită interpretării doctrinare, se deschide calea perioadei clasice a Dreptului Roman, care ajunge la o elaborare științifică de înaltă calitate.

Principatul

Ordinul senatorial constituie, ca și în Republică, pătura cea mai bogată din statul roman: o aristocrație funciară, care dispune de o certă independență economică în stat. Ordinul senatorial este păstrătorul vechilor tradiții republicane. Celălalt ordin dominant este constituit din cavaleri: ordinul ecvestru. Membrii săi continuă să fie reprezentanți ai capitalului comercial și cămătăresc. Exercițarea multor magistraturi atrăgea după sine calitatea de cavalier și, începând din secolul II p.Chr., cele mai importante posturi din cancelaria imperială sunt deținute de

cavaleri. Aceștia mai erau recrutați din rândurile burgheziei municipale și provinciale, din rândurile celor ce exercitau profesii libere etc.

În prima perioadă, puterea de stat este exercitată de principe și de Senat. Dar Senatul și-a pierdut treptat atribuțiile inițiale, încât participarea sa la conducere a devenit mai mult teoretică. Regimul personal instaurat de Cezar în sec. I a.Chr. fusese o dictatură militară, îmbrăcată în haina unei monarhii asemănătoare cu cea de tip elenistic: de aici i s-a tras și asasinarea, de către simpatizanii republicani. Nepotul său, Octavian, știe să menajeze memoria colectivă (atașată valorilor republicane) și dă regimului său o față constituțională republicană. Acest mod de procedare este continuat de succesorii lui, care își însușesc treptat prerogativele puterii publice.

Dreptul clasic își cunoaște expresia desăvârșită în operele jurisconsultilor din secolele I-II p.Chr., care se situează cronologic în perioada de apogeu a Imperiului Roman. Aceasta începe aproximativ sub Principatul lui Octavian și se prelungește sub o serie de principii, dintre care merită reținute numele celor din dinastia Antoninilor: Nerva, Traian, Hadrian, Antoninus Pius și Marcus Aurelius. Instabilitatea, caracteristică războaielor civile care devastaseră Republica romană, devenise o simplă amintire. Noii conducători ai Urbei instaurează regula succedării la tron prin adoptarea în avans a urmașului: pe tron urcă astfel oameni experimentați, capabili să protejeze frontierele și buni administratori interni ai Imperiului. Principii acaparează jurisdicția și sunt secondăți de un consiliu format din juriști eminenti, precum Paul, Ulpian sau Papinian. Opera lor echilibrată (precum și a altor juriști clasici, asupra cărora vom reveni în capitolul de Izvoare) reformează și inovează profund Vechiul Drept Roman (sau ce mai rămăsese din acesta), fără însă să disprețuiască tradiția juridică.

Imperiul Roman din aceste secole de aur se poate caracteriza sintetic pe trei coordonate: *orbis terrarum* (a), *civis romanus* (b) și *pax romana* (c).

a) stăpânirea romană în teritoriile cucerite nu era o aservire tiranică, ci federa într-un sistem gradat și subtil o diversitate de seminții cărora Roma le respecta uzurile și cutumele – în măsura în care nu-i contestau interesele fundamentale. Pierderea independenței celor cucerți în relațiile externe și a autonomiei lor politice erau compensate prin pacea, securitatea și prosperitatea internă.

Relațiile comerciale dobândesc o dimensiune universală în aceste secole. Circulația oamenilor și a mărfurilor, respectiv a monedei gravate cu efigia împăraților era liberă, facilitată fiind de siguranța rețelelor de drumuri bine întreținute și a căilor de navigație regulate. Aceste raporturi de schimb între zone îndepărtate necesitau un regim contractual consensual (adică fundamentat pe un acord de voințe cât mai eliberat de formalism), bazat pe imperativul bunei credințe - imperativ universalizat prin situarea acesteia între conceptele de *ius gentium*. Formalismul strict al stipulației (contractul verbal) garanta eficient riscul de plată în afacerile mai importante. Nu trebuie însă pus vreun semn de egalitate între efervescența acelei perioade de deschidere și societatea globalizată din era noastră, bazată pe industrializare, piață și capital. Pe lângă că romanii nu au avut o bază tehnică și industrială la nivelul actual, ei nu practicau nici formele noastre de organizare societară sau cooperatistă, care să aibă un statut autonom și să fie capabile să dirijeze fluxurile de capital și de bunuri. Lumea romană a rămas fidelă structurilor de tip personal din cadrul organizării familiei, în sensul larg al acestei noțiuni, în care libertii, sclavii și/sau clienții erau integrați ca ajutoare, angajați sau mandatar.

b) accederea la cetățenia romană era visul oricărui locuitor din provincii. Se putea ajunge acolo prin cariera publică sau prin merite personale, prin renumele câștigat în municipii (cetăți care se autoguvernau, puteau folosi Dreptul Roman și locuitorii puteau beneficia de cetățenie romană completă sau parțială) sau prin aflarea în raporturi favorabile cu potentății. Cetățenia romană deschidea calea către funcțiile politice, militare sau civile –

având în față perspectiva numirii în calitate de guvernator provincial sau de senator la Roma. Acordarea într-o primă fază a statutului de latinitate îi pune pe locuitorii noii provincii pe poziție de egalitate în raporturile comerciale cu toți cetățenii romani. S-a ajuns mai târziu ca împărații să acorde tot mai des în bloc cetățenia romană unor cetăți întregi, cu prioritate coloniilor de veterani ai legiunilor și municipiilor a căror fidelitate trebuia răsplătită. Vom analiza în capitolul dedicat Persoanelor cum s-a ajuns la extinderea de către Caracalla a cetățeniei în tot Imperiul.

c) *pax romana* este un concept care desemnează ordinea politică și militară patronată de Roma pe întinsul teritoriu al imperiului său, ordine ce se impune cu caracter de universalitate prin influența exercitată până dincolo de frontiere. Acestea se întindeau de-a lungul Rinului și Dunării, cu linia fortificată (*limes*) ce traversa aproape neîntrerupt Europa (de la Nistru și Marea Neagră până la valul lui Hadrian, în Scoția) și erau păzite de treizeci și șase de legiuni, plus trupele de auxiliari.

Administrația civilă era asigurată fie direct de principe fie indirect, prin Senat, în provinciile fără trupe. Principii și-au creat un aparat birocratic centralizat, numind în fruntea provinciilor imperiale guvernatori, legați și procuratori subordonați lor. Provinciile senatoriale sunt conduse de foști consuli sau foști pretori, membri ai Senatului.

Imperiul s-a organizat ca civilizație urbană. Politica imperială a favorizat cetățile, care erau focare de romanizare în provincii. Acestea își păstrasera propria organizare și propriile cutume, dar suportau concomitent influența constantă a culturii și limbii latine. **Dreptul Roman era parte integrantă a acestei culturi și pătrundea în ordinea juridică a provincialilor**, la fel de ferm ca și drumurile drepte și trainice, construite de cuceritori în tot Imperiul. Este adevărat că dreptul local fusese lăsat în vigoare, localnicii având alegerea între acesta și cel roman, în cadrul autonomiei limitate descrise mai sus. Dar clasa superioară era educată în maniera romană, astfel că magistrații, funcționarii și guvernatorii aplicau fără probleme Dreptul Roman. În fapt, cu cât erai mai sus pe scara socială, cu atât erai mai aproape de Roma și aplicai cu predilecție Dreptul Roman.

Dominatul

A doua jumătate a Imperiului începe odată cu accederea la conducere a lui Dioclețian (284-305). Întreaga putere (și în fapt și în drept) este concentrată în mâna împăratului. Principii primiseră treptat prerogativele puterii, printr-o serie de acte emenate de la adunările poporului și de la Senat. Începând cu domnia lui Vespasian, acestea erau conferite în bloc printr-un *senatus consult*, numit impropriu *lex regia*. Deși calitatea de împărat era (teoretic) electivă, în fapt, devine treptat ereditară: împărații romani obișnuiau să-și propună succesori încă din timpul vieții sau să-și asocieze la domnie. Dominatul este de aceea denumit și perioada monarhiei (conducerea unuia singur), iar împăratul începe să fie zeificat precum monarhii orientali, fapt ce rezultă din titulatura pe care și-o ia: *Dominus et Deus* (stăpân și zeu).

Magistraturile republicane s-au păstrat formal în Principat; dar în fapt ele nu mai sunt decât niște caricaturi, deoarece împăratul concentrează în mâna sa tot mai multe puteri.

Consulii își pierd mai toate atribuțiile; din acestea păstrează competența jurisdicției necontencioase, adică grațioase (se ocupau cu adopția, emanciparea, dezrobirea etc.). Rolul pretorilor scade, mai ales după ce Hadrian dispune codificarea edictului, ce se va analiza la Izvoare. Pretorul peregrin își păstrează atribuțiile până în anul 212, când Antonin Caracalla conferă cetățenia romană tuturor locuitorilor imperiului. Pretorul urban își continuă activitatea până în vremea domniei lui Dioclețian. Cenzura dispare, căci începând cu Domițian calitatea de cenzor

este permanentizată în persoana împăratului. Tribunalul plebei își încetează existența, puterea tribuniciană fiind acaparată tot de împărat. Edilii curuli își pierd atribuțiile referitoare la organizarea de jocuri publice (*cura ludorum*) și de poliția orașului (*cura urbis*); se îngrijesc însă mai departe de curățirea străzilor, de supravegherea piețelor, băilor etc., având dreptul de a pedepsi pe cei care le nesocoteau dispozițiile. Chestorii intră treptat în marea categorie a funcționarilor imperiali. Unii ajutau în calitate de secretari fie pe împărat (*quaestores Augusti*), fie pe consuli (*quaestores consulum*), iar alții se ocupau de paza arhivelor sau asistau pe guvernatorii provinciilor senatoriale în îndeplinirea funcțiilor lor.

Senatul se transformă din ce în ce mai mult într-un organ politic dependent de împărat, care propune sau alege direct pe senatori, putându-le revizui anual listele. Senatului ajunge să fie înlocuit cu un sfat imperial, alcătuit din oameni de încredere ai împăratului.

Adunările poporului își pierd competența pe care o aveau în epoca republicană, prerogativele lor trecând asupra Senatului și, mai ales, asupra împăratului. Ultima lege votată de adunările poporului a fost o lege agrară, în sec. II p.Chr.

Funcționarii imperiali sunt o categorie ce ia amploare și se birocratizează.

Prefectul pretoriului (*praefectus praetori*) era conducătorul gărzilor imperiale și mai apoi a tuturor armatelor din Italia. Rolul acestor prefecti se diminuează din punct de vedere militar începând din epoca Severilor, dar crește importanța lor juridică. Ei dau și anumite decrete, ce trebuiau observate cu strictețe. Prefectul orașului (*praefectus urbi*) se ocupa cu administrarea orașului și avea largi atribuții judecătorești în materie de drept penal. Acesta avea și o competență în civil, în măsura în care procesele penale erau conexe cu cele civile. Competența sa juridică era redusă cât privește teritoriul la o sută de mile în jurul Romei; în afara acestei limite judeca prefectul pretoriului. Prefectul aprovizionării (*praefectus annonae*) se ocupa cu aprovizionarea Romei și în această calitate judeca pricinile dintre comercianți și cumpărători. Alături de acești prefecti mai putem aminti pe prefectul gărzilor de noapte (*praefectus vigilum*) și diverși *curatori* în a căror competență intra îngrijirea drumurilor, podurilor, navigației, a canalizării orașelor etc.

Odată cu centralizarea puterii și cu dezvoltarea birocratismului, apare necesitatea înființării unor birouri centrale care să furnizeze împăratului materialele necesare în rezolvarea diferitelor probleme de stat: cancelaria imperială. Biroul *ab epistulis* rezolva corespondența împăratului, biroul *a libellis* tria cererile ce trebuiau să fie cercetate de împărat, biroul *a cognitionibus* procura împăratului datele necesare în vederea soluționării proceselor ce urmau a fi judecate în apel, iar biroul *a memoria* juca rolul unui oficiu de studii și documente.

Criza economică nu mai poate fi stopată și se agravează tot mai mult, începând din secolul III p.Chr. Împăratul Commodus este nevoit să accepte prima devalorizare a monedei. Măsurile de diverse naturi luate de la nivel central nu au reușit decât cel mult să încetinească prăbușirea. După separarea administrativă a părții de apus de cea răsăriteană a Imperiului (395), partea occidentală a imperiului (epuizată de crizele interne și zguduită de atacurile barbarilor) dispare definitiv în anul 476. Răsăritul va și să depășească Antichitatea și va continua să reziste până la 1453. În ce ne privește, în expunerea materiei, ne vom opri la finele domniei lui Iustinian.

Decăderea artei și a literaturii, prăbușirea păgânismului, sărăcirea spiritualității și întronarea misticismului religios sau filosofic exprimă nota generală a societății romane în Dominat. **Dreptul postclasic** nu se mai ridică la nivelul fazei precedente: originalitatea și puterea de creație dispar, noile lucrări sunt mai mult operă de practică decât de știință. Jurisconsultul clasic (practician cu preocupări teoretice și cu o cultură generală solidă) face loc

practicianului obtuz, iar lucrările de compilație sunt la ordinea zilei. Influențele greco-orientale câștigă teren și vom vedea cum încercarea iustiniană de a reînvia dreptul clasic eșuează.

BIBLIOGRAFIE:

- pentru familiarizarea cu problemele de istorie romană importante pentru studiul dreptului roman: Vladimir HANGA, *Cetatea celor șapte coline*, Tineretului, București, 1957; G. ALFOLDI, *The social history of Rome*, Londra, 1987; E.S. GRUEN, *The last generation of the Roman Republic*, Berkeley, 1995; M. CRAWFORD, *Roma republicană*, București, 1997; Hartwin Brandt, *Geschichte der römischen Kaiserzeit: von Diokletian und Konstantin bis zum Ende der konstantinischen Dynastie (284-363)*, Berlin, Akademie Verlag, 1998; Klaus BRINGMAN, *Geschichte der römischen Republik*, München, C.H. Beck, 2002 (sau versiunea engleză, *History of the Roman Republic*, Cambridge, 2006); David SHOTTER, *Rome and her empire*, Longman, Londra, 2003 (o lucrare ce o recomandăm oricărui student sau jurist interesat de o succintă prezentare a istoriei romane); Thomas S. BURNS, *Rome and the barbarians (100 BC – AD 400)*, John Hopkins University Press, Baltimore, 2003; *** *Rome the Cosmopolis*, Catharine EDWARDS, Greg WOLF (coord.), Cambridge University Press, 2003 (culegere de studii pe teme diverse – dedicată d-lui prof. Keith HOPKINS – ce pornește de la ideea abordării Cetății Eterne nu prin studiul sistemului arhitectural ori al evenimentelor ce țin de istoria politică, ci examinând puterea și abilitatea cosmopolisului de a modela vieți și modalități de concepere a lumii); *** *Memoria e identita. La cultura romana costruisce la sua imagine*, Maria Citroni (coord.), Università degli studi di Firenze, 2003 (culegere de comunicări prezentate cu ocazia unei conferințe desfășurate la Florența în 2000, în limbile italiană și franceză); *** *Roman imperialism: readings and resources*, Craig B. CHAMPION (coord.), Blackwell, Oxford, 2004; Karl-Joachim HÖLKESKAMP, *Senatus populusque romanus. Die politische Kultur der Republik – Dimensionen und Deutungen*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004; George FORSYTHE, *A critical history of early Rome: from the prehistory to the first Punic war*, Berkeley, 2006.

- o bună introducere în problemele de istorie juridică romană se găsește în CĂTUNEANU, *Curs*, cap. *Istoria dreptului roman* (p. 6-90 în ediția 1927). Pentru expunerea sintetică a influențelor suferite de societatea romană și, implicit, de dreptul roman: Tiberiu MOȘOIU, *Ius quiritium. Considerațiuni sumare asupra originilor dreptului roman*, Cluj, f.a. Recomandăm completarea acestora cu cap. *Introducerea în studiul dreptului roman* întocmită de profesorul Mihai Jakotă; pe lângă claritatea expunerii, aici se găsesc referiri și la situația din provincii: JAKOTĂ, *Drept roman*, vol. I, p. 5-65;

- pentru elenism: François CHAMOIX, *Civilizația elenistică*, trad. Elena LAZĂR, 2 vol., Meridiane, București, 1985;

- pentru dreptul roman de la finele republicii: Alan WATSON, *The law of persons ..., The law of property..., The law of obligations in the later Roman Republic*, 3 vol. 1965-1968;

- pentru situația provinciilor: Mihai JAKOTĂ, Ioan MACOVEI, *La littérature juridique sur l'administration de la province*, AUI (XXXVIII-XXXIX) 1992-1993, p.129-151; Mihai JAKOTĂ, *La compétence des tribunaux dans les provinces de la Grèce et de l'Asie mineure, d'après les lettres de Cicéron*, în *Sodalitas*, p. 1689-1703; Mihail JAKOTĂ, *Droit strict (ius strictum) et activité pratique du gouverneur dans une province de l'Orient*, Bul.Șt. nr. 7 (1998), p. 20-41.

- pentru sclavagismul societății romane: Mihai JAKOTĂ, *Câteva texte din perioada clasică a dreptului roman oglindind transformările relațiilor de producție sclavagiste*, AUI 2/1960, p. 353;

- pentru religia romană (și raporturile acesteia cu juridicul): lucrarea de referință – FUSTEL, *Cetatea*, partea introductivă: *Despre nevoia de a studia cât mai mult vechile credințe ale antichității pentru a le putea cunoaște instituțiile*, p. 1-5, Cartea I: *Credințe vechi*, p. 7-38; Alexandru VĂLLIMARESCU, *Tratat de enciclopedia dreptului*, ed. a 2-a, Lumina lex, București, 1999 (reeditare a lucrării interbelice), titlul II cap. I *Dreptul și religia*; Mircea ELIADE, *Istoria*, p. 107-135 și 351-402; R. MAUNIER, *Relations historiques et ethnologiques des religions et du droit*; Georges DUMEZIL, *La religion romaine archaïque*, 1987; id., *La religion romaine: textes choisis et présentés*, 1997; J-A. SHELTON, *As romans did. A sourcebook in roman social history*, ed. a 2-a, OUP, New York & Oxford, 1998; John SCHEID, *La religion des romains*, Paris, 1998 (sau trad. engleză realizată de Janet LLOYD: *An introduction to roman religion*, Edinburgh University Press, 2003); Keith HOPKINS, *A world full of gods: pagans, jews and christians in the roman world*, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1999; Hans-Friedrich MÜLLER, *Roman religion in Valerius Maximus*, Routledge, Londra, 2002 (argumentează întrepătrunderea între religie și morală în perioada studiată, precum și vitalitatea cultului roman în perioada imperială); Françoise van HAEPEREN, *Le collège pontifical (3ème siècle a.C. – 4ème siècle p.C.)*, Bruxelles, Brepols, 2002; *** *Roman religion*, Clifford ANDO (coord.), Edinburgh University Press, 2003 (culegere de 14 studii realizate de un grup de specialiști asupra problemelor ridicate de religia romană).

- pentru calendarul roman: Jörg RÜPKE, *L'histoire des fasti romains: aspects médiatiques et politiques*, RHD 2/2003.125-139;

- pt. situația plebei și raporturile cu patricienii: Eugen CIZEK, *Mentalități*, cap. III (p. 57-61); Henrik MOURITSEN, *Plebs and politics in late republican Rome*, Cambridge University Press 2001; pentru divulgarea fastelor și formulelor de către Gn. Flavius și gestul ducând la laicizarea științei juridice făcut de T. Coruncianus: Mircea I. MANOLESCU, *Teoria și practica dreptului – metodologie și sociologie juridică*, Fundația Regele Mihai I, București, 1946, p. 18-25 (autorul le analizează ca exemple de ceea ce le numește „democratizarea dreptului”).

- pentru o sumară trecere în revistă a principalelor instituții romane: MOMMSEN, vol. I, p. 97-104 și 251-254 (de la începuturi până spre sfârșitul Republicii); DRIMBA, *Istoria*, vol. I, p. 713-716; pentru o interpretare complexă, în primul rând politică, a istoriei romane (mult înrăurită de lucrările lui Mommsen): Sergiu Pavel DAN, *Visul lui Scipio. Istoria Romei ca poveste filosofică*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1983; a se vedea și POLYBIOS, *Istoria*, vol. I, cartea a VI-a cap. V *Despre înflorirea statului roman*, p. 472-479 și cap. VIII *Concluzia discuției despre statul roman*, p. 507-509; pentru explicații mai detaliate: ELLUL, partea a II-a „Instituțiile romane”, p. 219-616;

- pt. senat: Alex. DANIELOPOLU, *Considerațiuni asupra denumirii de patres conscripti*, în *Preocupări juridice* 2-3/1937.58; Eugen CIZEK, *op.cit.*, cap. V (p. 109-146);

- pt. pretor: Eugen CIZEK, *Mentalități*, cap. VII (p. 172-177 și 178-181) și cap. VIII (p. 195-198); T. COREY BRENNAN, *The praetorship in the Roman Republic*, 2 vol., OUP 2000.

- pentru cens: George PLASTARA, *Organizația censitară la romani*, RCDLJ 1911.531-540.

- asupra problemei agrare: PLUTARH, *Vieți*, vol. V, p. 193-214 și 221-326, cu notele introductive aferente; Nicolae HERESCU, *Caiete clasice*, Cugetarea-Delafraș, București, 1943, cap. *Reforme agrare în istoria Romei*, p. 233-241;

- asupra luxului la Roma: Karl-Wilhelm WEEBER, *Luxus im alten Rom: die Schwelgerei, das süße Gift*, Primus Verlag, Darmstadt, 2003.

- pentru armată: *Le châtement des déserteurs dans l'armée romaine*, RHD 3/2003.287-307;

- pentru perioada și personalitatea lui Cezar: PLUTARH, vol. III, p. 457-518, cu *Notița introductivă* a traducătorului Nicolae I. BARBU; SUETONIUS, p. 13-54; Vladimir HANGA, *Caius Iulius Caesar*, Tineretului, București, 1967; pentru o izbită abordare beletristică a aceluiași personaj: Rex WARNER, *Caius Iulius Caesar*, trad. Georgeta PĂDURELEANU, Enciclopedică Română, București, 1972; BOISSIER, *Cicero...*;

- pt. instaurarea Principatului: SUETONIUS, cartea a 2-a *Divinul Augustus*, p. 55-112; Eugen CIZEK, *Mentalități*, cap. IX (p. 219-228); M. DUDULEANU, *Octavianus Augustus*, Științifică și Enciclopedică, București, 1985 (o autobiografie apocrifă a lui Octavian); P. ZANKER, *Augustus und die Macht der Bilder*, München, 1987; Werner ECK, *The age of Augustus*, trad. engleză Deborah Lucas SCHNEIDER, Blackwell, 2003.

- pentru *pax romana*: P. PETIT, *La paix romaine*, Paris, 1967;

- pt. perioada dintre a doua jumătate a sec. I d.Hr. și prima jumătate a sec. II d.Hr.: Jérôme CARCOPINO, *Viața cotidiană*, partea I secț. a II-a *Mediul Moral* (p. 85-179) și partea a II-a secț. a III-a *Ocupațiile* (p. 216-248); François CHAMOIX, *Antoniu și Cleopatra*, București, 1993; D.M. PIPPIDI, *„Înălțarea” lui Caesar și cultul cârmuitorilor în Roma imperială*, în vol. *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, Teora, București, 1998, p. 163-187, precum și *Religia împăraților în Istoria romană a lui Dion Cassius Cocceianus, loc.cit.*, p. 197-211;

- pentru domnia lui Nero: SUETONIUS, 221-258; Eugen CIZEK, *Secvență romană*, trad. S.C. Crișan și C. Crișan, Politică, București, 1986 (în special cap. VI *Politica internă și societatea romană*, p. 237-285);

- pentru Traian: Gunnar Seelentag, *Taten und Tugenden Traians. Herrschaftsdarstellung im Principat. Hermes Einzelschriften*, Heft 91. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2004;

- pentru Commodus: F. GROSSO, *La lotta politica al tempo di Commodo*, Torino, 1964; Oliver HEKSTER, *Commodus: an emperor at the crossroads*, J.C. Gieben, Amsterdam, 2002;

- pentru Caracalla: *Ist.Aug.*, p. 197-205;

- pentru Dominat: Ioan KALINDERU, *Consiliul imperațiilor la Roma și la Constantinopol*, București, 1887; Eugen CIZEK, *Mentalități*, cap. IX (p. 250-258); *** *Omniul bizantin*, Guglielmo CAVALLLO (coord.), Polirom, Iași, 2000;

- pt. decăderea Imperiului roman: Mihai JAKOTĂ, *Contribuție la studiul crizei generale a sistemului sclavagist în Imperiul Roman ⇒ SC (V) 1963*, p. 191-211; pentru soarta dreptului roman după anul 476 d.Hr.: Charles MONTESQUIEU, *Despre spiritul legilor*, vol. III, trad. A. Roșu, Științifică, București, 1970, p. 27-34, 38-41 și 102-106; pentru perioada cuprinsă între sec. II d.Hr. și până la căderea Constantinopolului: Edward GIBBON, *Istoria declinului și prăbușirii Imperiului Roman*, trad. Dan HURMUZESCU, 3 vol., BPT, București, 1976; a se vedea și interesanta trecere în revistă din Jaques LE GOFF, *Civilizația occidentului medieval*, Ed. Științifică, București, 1970, p. 53-68;

- pentru influența filosofiei asupra dreptului roman: SENECA, *Scrieri filosofice alese*, BPT, București, 1981; SOKOLOWSKI, *Philosophie...*

- pentru detalii privind diviziunile dreptului: Alexandru VĂLLIMARESCU, *Tratat de enciclopedia dreptului*², Lumina lex, București, 1999, titlul III, secț. *Diviziunile dreptului în decursul istoriei*, p. 136-138; id.,

Drept public și drept privat, Dr. 1942 I.94-112; Mircea DJUVARA, *Enciclopedia juridică. Teoria generală a dreptului*², All, București, 1995, secț. *Dreptul public și privat*, p. 44-52; Vladimir HANGA, *Ius publicum – ius privatum* ⇒ SUBB 1/1963, p. 7-19; THIREAU, *Introduction*, p. 355-357.

- asupra dreptului natural: Henri de PAGE, *L'idée de droit naturel*, Bruxelles, 1936; Jules CHARMONT, *La renaissance du droit naturel*, ed. a 2-a, prefață G. Morin; Alexandru VĂLLIMĂRESCU, *Teoria dreptului natural în lumina istoriei și a doctrinelor filosofice*, București, 1930; Henri de PAGE, *L'idée de droit naturel*, Bruxelles, 1936; HANGA, *L'idée de droit naturel dans le „De iure belli ac pacis”*, „Grotiana” 6/1985.38-45; Günter ELLSCHEID, *Das Naturrechtsproblem. Eine systematische Orientierung*, in KAUFMANN, HASSEMER, *Einführung*, p. 179-247; Louis DUMONT, *Eseu asupra individualismului*, trad. Luiza și Laurențiu ȘTEFAN-SCARLAT, CEU Press – Anastasia, București, 1996, secțiunea *Dreptul natural modern*, p. 93-98; BEAUDET, *Introduction*, p. 51-58; THIREAU, p. 37-40 și 352-355; Alain SERIAUX, *Droit naturel*, în DCJ, p. 507-511.

- pentru problemele legate de distincția drept privat-public: Katia WEIDENFELD, *Le modèle romain dans la construction d'un droit public médiéval. „Assimilation et distinctions fondamentales” devant la justice aux XIVe et XVe siècles*, RHD 4/2003.479-502.